

DİL TƏFƏKKÜRÜN GÖSTƏRİCİSİ KİMİ

Başqa ifadə formaları (musiqi, rəsm, riyazi formullar və s.) olsa da, təfəkkür dillə daha möhkəm tellərlə bağlıdır və əsasən, onun vasitəsilə gerçəkləşdirilir. Ona görə də, dil təfəkkürün aləti, nitq isə onun əsas ifadə vasitəsidir. Bu qənaətdə gəldikdən sonra, “Aydın düşünən aydın da danışar” deyimini ilə razılaşmaq olarmı? Parlaq təfəkkür fikrin aydın açıqlanması üçün zəruri şərt olsa da, bunun üçün tam kifayətdirmi? Yaxşı düşünən, təəssüf ki, heç də həmişə aydın danışa bilmir, fikrini tam açıqlamağı bacarmır (bunun əksi - dərin təfəkkürü olmayanların da bəlağətli nitqi ola bilər). Fikir danışığa çevirilənə kimi çox mürəkkəb bir yol keçir (bu çoxşaxəli prosesləri neyrofiziologiya, neyrolinqvistika, psixolinqvistika, koqnitiv elmlər araşdırır). Bu məsələyə nitq mədəniyyəti prizmasından baxarkən nəzərə almaq lazımdır ki, fikirlə onun ifadə olunması (deyim) bir-biri ilə sıx bağlı olsa da, fikir öz ifadə olunması ilə uyğun gəlməyə də bilər, çünki, fikrin deyimə çevrilməsi yolunda olan dəqiq kursdan sapınmalar mümkündür. Nəticədə, insan bir şeyi demək istəyir, lakin tamamilə başqa şey alınır. Məsələn, bir reklam çarxında deyilir ki, “Bizim şirkət 100 faiz çəkinin azaldılmasına zəmanət verir”. Bir qəzet yazısında isə oxuyuruq: “Bu mübarizə “insan hüquqlarına qarşı” devizi altında aparılır” və yaxud: “Antik əşyalar mağazasında qiymətli *taxtadan* hazırlanmış *taxta* stol satırdılar.” Məgər o reklamın mətnini yazanlar çəkini 100 faiz azaldıb sıfıra endirməyimi nəzərdə tutmuşdular, yoxsa qəzetdə insan hüquqlarını qarşısını almağımı düşünmüşdülər? Növbəti yazıda “*taxtadan* hazırlanmış *taxta* stol” isə taftalogiyadan başqa bir şey deyil. Əlbəttə, bu yazıların müəllifləri başqa fikri-çəkinin azaldılmasına 100 faiz zəmanəti, mübarizənin insan hüquqları uğrunda aparıldığını və qiymətli *taxtadan* hazırlanmış stolun satıldığını bildirmək istəmişdilər, ancaq nəzərdə tutduqları ilə yazdıqları uyğun gəlməyib.

Əlbəttə, deyimə aparan yolda fikir heç də həmişə belə deformasiyalara məruz qalmır. Lakin fikrin düzgün ifadə edilməsinə nəzarət həm danışanın (yazanın) özü, həm də mətnə cavabdeh olan redaktor üçün zəruridir. Fikir aşkar olmayanda məsələ bir az da mürəkkəbləşir, çünki nəzarət etmək çətinləşir. Məsələn, “**Oxu.az**” saytının 24 yanvar 2020-ci il tarixində səyyah Vüqar Quliyevlə apardığı müsahibədə bir cümləyə fikir verək: “Baxmayaraq ki, böcək yeyirlər, onlar ancaq təmiz suda olur”.(3, s.4)Cümlədən belə çıxır ki, onlar kimdirsə, ya nədirsə, böcək yeyirlər, ancaq təmiz suda olurlar. “Suda böcək olmaz” məntiqi bu fikri alt-üst edir, ancaq daha dərinə gedək. “Böcək yeyir” yox, “yeyirlər” yazılmağı bunu insanla bağlayır, ancaq insan suda yaşamaz ki?! Cümlənin ikinci hissəsində “onlar ancaq təmiz suda olur”(“olurlar” yox!) yazılması vəziyyəti bir az aydınlaşdırır, deməli obyekt insan deyil. Bəs niyə birinci hissədə cəm şəkilçisi var idi? Təmiz su ilə böcəyin nə bağlılığı? Təmiz suda olan böcək yeyə bilməz? Müsahibədə bu cümlədən əvvəlki və sonrakı cümlələr də heç bir aydınlıq gətirmir: Əvvəlki: “Mən bunu bilmirdim, orada öyrəndim.” Sonrakı: “İnsanların çoxu iyrənir.” Cümlənin klassik tərifi olan “bitmiş bir fikri bildirmək” xüsusiyyətinin yoxluğu, yarımçıqlıq yalnız bu cümlələrdə yox, müsahibədəki bir çox cümlələrdə də özünü göstərir: “Söhbət əgər iyrənməkdən gedirsə”, “Yeməyi də düşünmürəm”, “Şərqi başqadı, cənubu başqa”, “Ona görə də gələn dəfə etmədim” və s. Bunlar öz yerində, həmin cümləyə qayıdaq. Bir qədər oxuduqdan sonra məlum olur ki, burada söhbət qurbağalardan gedirmiş və müsahib təmiz suda olmağıyla qurbağanın yeməli olduğuna bəraət qazandırmaq istəyirmiş. Demək istəyirmiş ki,

qurbağanın böcəklə qidalanmasına baxmayaraq, təmiz suda yaşayır, buna görə də onu yemək olar. Zövq və ağız dadı məsələsini müsahibin ixtiyarına buraxaraq filoloji dəqiqləşdirmə aparmaq istəyirəm: Cümlədən belə nəticə çıxarmaq olar ki, qurbağanı menyumuza daxil etməyə mane olan amil böcəkdir. Və yaxud qurbağanın təmiz suda yaşaması onu yemək üçün əsas yaradır? Əlbəttə, yox! Bu fikirləri bir tərəfə qoysaq, cümlə qrammatik quruluşuna görə belə olmalıdır: Böcək yeməklərinə baxmayaraq, qurbağalar təmiz suda yaşayır. Semantik(məna) baxımdan isə cümlə bir qədər də aydın olmalıdır: Böcəklə qidalansa da, qurbağa təmizliyi xoşlayan canlıdır və yalnız təmiz suda yaşayır. Bu nümunə, düşüncə və deyim baxımından nitqin (məqalə, müsahibə və s.) mənasına nəzarətin, həm də redaktənin vacibliyinin nümayişidir. Doğru deyilmişdir ki, dil (nitq) təfəkkürün silahıdır. Dillə (nitq ilə) başdansovdu davranmaq elə başdansovdu – qeyri-dəqiq, təxmini, yanlış düşünmək deməkdir. Şifahi, xüsusən ekspromt deyimlərə nəzarət çox çətin olsa da, nitq mədəniyyəti vərdislərinə yiyələnərək belə nəzarət vərdislərini formalaşdırmaq mümkündür və bu, çox önəmlidir.

Qeyd edilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar: “Aydın düşünən aydın da danışır” tezi aşağıdakı kimi dəqiqləşdirilməlidir: “Kim ki, aydın düşünür – aydın da danışır, lakin nə demək istədiyinə və nəticədə nə alınacağına nəzarət etmək şərti”.

Təfəkkür aləti qismində, dil işarələr (sözlər, ifadələr, onların əlaqələri) sistemi kimi ətraf aləmi əks etdirir, sözlə dünyanın obrazını yaradır. Hər bir dilin öz milli mədəniyyəti, ənənələri, mentaliteti ilə səciyyələnən özəl görüntüsü olur. Doğru deyilmişdir ki, hər bir xalq ən dolğun şəkildə özünü dili ilə ifadə edir. (6, s.16) Bir az cəsarətlə desək, musiqi və incəsənətin digər növləri, mətbəxdən adət-ənənələrə də heç nə xalqı dili qədər səciyyələndirə bilməz. Xalq və dil bir-birindən ayrı təqdim oluna bilməz. Akademik Nizami Cəfərov yazır: “Demək olar ki, bütün xalqlarda, cəmiyyətlərdə ümumxalq dili ilə yanaşı, aristokratiyanın, yaxud yüksək təbəqənin geniş xalq kütlələri üçün ya tamamilə, ya da qismən yad elə bir özünəməxsus ünsiyyət vasitəsi olmuşdur ki, çox hallarda həmin xalqların, cəmiyyətlərin klassik bədii, elmi, rəsmi-işgüzar və s. mədəniyyət tarixini məhz bu özünəməxsus ünsiyyət vasitəsindən istifadə miqyası (və məharəti!) müəyyən edir.” (2, s.5)

Dünyanın dil görüntüsü, ilk növbədə, dilin nominativ funksiyası sayəsində yaradılır. Bu, gerçəkliyin predmet və hadisələrinin adlandırılması, onlara özü haqqında təsəvvürün əks etdirildiyi dil vahidi, işarəsi statusunun verilməsidir. Dilin bu funksiyanı necə yerinə yetirdiyini istənilən lüğət özündə əks etdirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, gerçəkliyi adlandıran və bu yolla onu dünyanın dil görüntüsünə daxil edən vahid kimi, söz və ya söz birləşməsi yalnız ona ictimai tələbat yarandıqda meydana çıxır. Fikrin tərtibinin və gerçəkliyin əks etdirilməsinin əsas vasitəsi olmaqla, dil insan zəkasının bütün digər vəzifələrinin icrası üçün təməl yaradır. Məsələn, kommunikasiyanı təmin edir, insanlar arasında həm ictimai, həm peşəkar, həm də özəl qarşılıqlı nitq əlaqəsi yaradır.

Dilin və nitqin kommunikativ funksiyaları qısaca desək, “xəbər, ünsiyyət, təsir” triadası üzərində qurulur və elmi, işgüzar, publisistik, məişət və bədii funksional üslublar ilə ifadə edilir.

Əgər bu, işlərin durumu, faktlar haqqında məlumatların ötürülməsi, onların intellektual qiymətləndirilməsi, təhlili, nəticələr, hadisələrin təsnifi olarsa, bu zaman nitq xəbər funksiyasını yerinə yetirir. Belə bir nitqə dair nümunə: İyulun 24-də saat 22.00 radələrində plana uyğun olaraq gecə vaxtı təlim-məşq uçuşları keçirən Azərbaycan Hərbi Hava Qüvvələrinin MiQ-29 təyyarəsi ilə qəflətən rabitə əlaqəsi kəsilib və aviasiya vasitəsi radarlardan itib. Müdafiə Nazirliyinin məlumatında deyilir ki, aviasiya qəzası nəticəsində hərbi təyyarə Xəzər dənizinə düşüb. Qəza nəticəsində Xəzər dənizinə düşdüyü ehtimal edilən təyyarənin pilotu, polkovnik-leytenant Rəşad Atakişiyev hazırda itkin düşmüş sayılır. (1, s.1)

İnformativ funksiya istənilən kommunikativ durumda gerçəkləşdirilir və ən çeşidli məlumatların şifahi, yaxud yazılı şəkildə ötürülməsi funksiyası daşıyır. İşgüzar məktub, təlimat, tərcümeyi-hal, xülasə kimi janrlarda isə çox vaxt bircə nüsxə olur.

Kommunikasiyada ünsiyyət funksiyası və ya dilin əlaqəyaratma funksiyası (fatik funksiya) heç də az önəmli deyil. O, adamın qarşısında həmsöhbətlə (yaxud tanış olmaq istədiyin şəxslə) və ya işgüzar tərəfdaşla təmas yaratmaq və onu davam etdirmək, ünsiyyət üçün psixoloji və məqbul

şərait yaratmaq məqsədi qoyduqda reallaşır. Məsələn, tanışınızdan ayaqüstü – “nə var, nə yox?” soruşarkən Siz yəqin ki, müsahibinizdən sağlamlıq, iş və ailədə olan problemlərlə bağlı salnamə gözləmirsiniz. Əslində, sualın məqsədini başqa yerdə-təmas yaradılmasında axtarmaq lazımdır. Siz sanki həmin sualla müsahibinizə “Səni görürəm, sənə hörmətim var, sənənlə təmas qurmaq mənim üçün xoşdur”, deyirsiniz. Müsahibiniz də bunu məhz elə bu şəkildə başa düşərək, öz növbəsində “çox sağ ol, salamatlıqdır”,- cavab verir, bu da əslində “Sən də mənə xoş gəlirsən, məmnunam”, - deməkdir.

İşgüzar dairələrdə fatik nitq məişətdəkindən heç də az önəmli deyil. O, həmkarların gündəlik təmasını tənzimləməklə yanaşı, dövlətlər və sosial institutların qarşılıqlı münasibətlərinin çox önəmli hissəsinə çevrilir. Orada həyatın bütün məqamlarını əhatə edən janrlar sistemi formalaşmışdır: salamlamalar, təbriklər, başsağlıqları və i.a. Belə bir nümunə:

Bakı, 11 noyabr 2018. Azərbaycan Respublikasının Müdafiə naziri general-polkovnik Zakir Həsənovun Türkiyənin Milli Müdafiə naziri Hulusi Akara və Baş Qərargah rəisi ordu generalı Yaşar Gülerə ünvanladığı başsağlığı:

“Qardaş Türkiyə Respublikasının Hakkari bölgəsində silah anbarında baş vermiş partlayış nəticəsində hərbi qulluqçuların həlak olması və xəsarət alması haqqında xəbər məni dərinləndirdi.

Sizin acınız bizim də acımızdır.

Həlak olanlara rəhmət diləyir, onların yaxınlarının dərdlərinə şərik olur, ailələrinə dərin hüznə başsağlığı verirəm. Bütün yaralılara Tanrıdan şəfa diləyirəm.

Allah rəhmət eləsin”(4,s.1)

Fatik funksiyanın gerçəkləşməsində nitq etiketi– ünsiyyətin və nitq davranışının sabit formulları sistemi çox önəmli rol oynayır (Məsələn, təyyarə bələdçisinin standart sözləri:”Salam; Zəhmət olmasa, yerlərinizi tutun; Xahiş edirəm, keçidləri boşaldın və bir-birinizə qarşı nəzakətli olun” və s.).

Hədəfə təsir – nitqin üçüncü ən vacib kommunikativ funksiyasıdır. O, qarşısına hədəfin şüurunu, ilk növbədə, emosional təsir vasitəsilə dəyişmək məqsədi qoyur. İşgüzar çərçivədə nitqin bu təsir funksiyasını töhmətlər, təşəkkürlər, təltiflər, tərifin və ya qınağın digər növləri də yerinə yetirə bilər. Burada nitqin emosional çalarlı istənilən fraqmenti, həm də insanların şüuruna, ağına deyil, hissələrinə ünvanlanan və ritorikada “beyinə hədəflənmiş dəlillər” adlandırılan sloqanlar təsiredici effektdə malik olur. “Beyinə hədəflənmiş dəlillərdən” bütün reklam növlərində-həm istehlak, həm də siyasi səpkili reklamlarda istifadə səciyyəvidir. Məsələn, “Koka-kola” şirkəti “Hiss et! Həzz al!” sloqanı ilə dünya qazlı su bazarını fəth edə bilir, buna isə, əslində faydalı olmayan bir içkini insanların şüurunda həzz almağı hiss etmək istəyi yaratmaqla nail olur. Və yaxud, 2019-cu ildə İstanbul Bələdiyyə sədrliyinə seçkilərdə Əkrəm İmamoğlu bütün mesajlarında sevgi, qucaqlaşma, hamının rəhbəri olmağa hesablanmış cümlələr nəticəsində rəğbət əldə etdi. Türkiyədə mənfi ruhlu ritorikalardan yorulan insanlara hədəflənən ancaq və ancaq pozitiv mesajlar göndərdi, “hər şey çox gözəl olacaq” sloqanı ilə cəmiyyətə sevilirdi... və qələbə qazandı.

Bir daha qeyd etmək lazımdır ki, təfəkkür, əsasən, dil(nitq) formasında təzahür edir. Dil - gerçəkliyin, araşdırmaların, yaradıcılığın elmi və sosial baxımdan dərk edilməsinin, həmçinin belə nəticələrin mətn şəklində əks etdirilməsinin əsas vasitəsidir. Dil, xüsusilə, tarixi perspektivdə əyani şəkildə təzahür edən idraki funksiyanı yerinə yetirir. Zaman keçdikcə insanların hər şey barədə təsəvvürləri dəyişir. Bu, elmə də, sosial mühitə də, şəxsi həyata da aiddir. Əlbəttə, bu bir qanunauyğunluqdur. Məsələn, mifoloji şüur tarixinə malik dünya xalqlarının çoxunda olduğu kimi Azərbaycan mifologiyasında da əjdaha obrazı var. Əslində olmayan əjdaha bütövlükdə insanın qorxuqlarının məcmusu kimi ortaya çıxıb. Hətta Nizaminin yaradıcılığında, Azərbaycan xalçaçılığında da əjdaha obrazı mövcuddur. Ancaq zaman-zaman insanın əjdaha haqqında təsəvvürləri dəyişib, o, gözə görünmədikcə, mifə qaldıqca şərh qüvvənin simvolu olmaqdan təcridən gücün, qüdrətin, yenilməzliyin simvoluna çevrilib. Bu prosesdə yalnız psixologiyayı, mifologiyayı, sosiologiyayı və digər elmləri yox, həm də filologiyayı, xüsusən dilçiliyi dəyərləndirmək lazımdır. Çünki məhz dilçiliyin sahələrində-söz yaradıcılığında, söz mənalarında, frazeologiyada və digər məqamlarda “əjdaha” sözü bir növ təkamül prosesi yaşamış, müsbət mənə kəsb etməyə

başlamışdır. Bu gün hansısa işin əsasında duran, yaxud özünə yüksək nüfuz qazanmış insanları “elm/iqtisadiyyat/siyasət əjdahaları” adlandırırlar. Belə misalların sayı isə külli miqdardadır.

Beləliklə, dili sivilisasiyanın yaddaşı adlandırmaq olar. O, bilikləri və mədəni dəyərləri özündə birləşdirir, təmərküzləşdirir və qoruyub saxlayır, onların yeni nəsillərə ötürülməsi kanalı qismində çıxış edir. Xəlil Rza Ulutürk dil haqda yazdığı məşhur şeirlərinin birində qeyd edir ki, “Mən bilmirəm işçisən, həkimsən, ya dilçisən. Bircə budur bildiyim: Xalqımın sərvətini, fikrimin qüdrətini əsrlərin ardından əsrimizə gətirən müqəddəs bir elçisən...”(5, s.66) Bu sözləri dil haqda deyilən dəqiq ifadələrdən biri hesab etmək olar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. “Modern.az”saytı, 29 iyul 2019
2. Nizami Cəfərov. “Ədəbiyyat” qəzeti 17 noyabr 2018, səh.5
3. “Oxu.az” saytı 24 yanvar 2020-ci il
4. “Sputnik Azərbaycan” 11 noyabr 2018
5. Xəlil Rza Ulutürk. Seçilmiş əsərləri.Bakı 2014,
6. Введенская Л.А., Павлова Л.Г. Деловая риторика <https://www.litres.ru> səh.16

XÜLASƏ

Məqalədə təfəkkürlə dilin(nitqin) bilavasitə bağlılığı haqda məlum fikirlər bir qədər başqa baxımdan araşdırılır. Bütün aydın düşünənlərin fikrini aydın ifadə etmək bacarıqları yoxdur. Göstərilir ki, bugünkü mətbuatda, reklam çarxlarında belə qüsurlar mövcuddur. Məqalədə həmçinin dilin və nitqin “xəbər, ünsiyyət, təsir” triadası üzərində qurulan kommunikativ funksiyaları haqda qısa məlumat verilir, misallar göstərilir. Burada dilin tarixi perspektivdə əyani şəkildə təzahür edən idraki funksiyayı yerinə yetirməsi barədə, tarixən sözlərin təkamül prosesi yaşaması haqda mülahizələr də yer tapmışdır.

***Açar sözlər:** Aydın düşünən, təfəkkür aləti, xalq və dil, informativ, xəbər funksiyası, fatik, nitq etiketi, sivilisasiyanın yaddaşı*